

МИЛОСЕРДЯ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНА КАТЕГОРІЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ

Оксана Скриль

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна***Анотація:**

У статті розкривається сутність поняття милосердя як основоположної категорії християнської етики. З'ясовуються витoki ідеї виховання милосердя і простежується її розвиток у класичній і вітчизняній педагогічній спадщині. Автор аналізує нинішній стан виховання в молоді милосердя з погляду педагогічної науки й окреслює перспективи творчого використання прогресивних ідей виховання милосердя в сучасних умовах.

Аннотация:

Скрыль Оксана. Милосердие как основополагающая категория христианской этики.

В статье раскрыта сущность понятия милосердия как основополагающей категории христианской этики. Определяются истоки идеи воспитания милосердия и прослеживается ее развитие в классическом и отечественном педагогическом наследии. Автор анализирует нынешнее состояние воспитания милосердия с точки зрения педагогической науки и намечает перспективы творческого применения прогрессивных идей воспитания милосердия в современных условиях.

Resume:

Skryl' Oksana. Mercy as the main category in Christian ethics.

The article highlights the essence of the concept of mercy as a fundamental category of Christian ethics. The origin of the idea of mercy in pedagogical heritage is revealed. The development of ideas of mercy up-bringing in classical and national pedagogical thought is examined. The state of teenagers' mercy up-bringing at the present stage of development of pedagogy is analyzed and the article also outlines the prospects for creative ideas of progressive mercy up-bringing in today's environment.

Ключові слова:

виховання; милосердя; християнська етика.

Ключевые слова:

воспитание; милосердие; христианская этика.

Key words:

up-bringing, mercy, Christian ethics.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства першорядними цінностями для людини стають влада й матеріальні блага, які витісняють духовні цінності людства. Саме тому в суспільстві часто спостерігаються прояви агресії та жорстокості, що є показником спустошення внутрішнього світу особистості. Наповненню душ людей життєдайною силою допоможе використання принципів християнської етики, однією з основних категорій якої є милосердя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософське підґрунтя розуміння суті поняття «милосердя» як найважливішої людської якості закладено ще у працях Конфуція, Платона, Сенеки. На необхідності виховання в молоді милосердя, людинолюбства наголошували у своїх роботах відомі педагоги – Й. Герbart, Я. Коменський, Д. Локк, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та ін. Особливий інтерес становить творчий доробок вітчизняних мислителів – Й. Борецького, П. Могили, М. Смотрицького, які вважали важливими духовними проявами людини пробачення провини, молитву за ближнього, безкінечну любов до людини. Окремі аспекти виховання милосердя розкриваються в педагогічній спадщині таких видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів і педагогів, як К. Гельвецій, А. Дістервег, М. Монтень, А. Макаренко, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. У сучасній педагогічній теорії і практиці проблему формування гуманістично спрямованої особистості, виховання в неї милосердя розробляють І. Бех, О. Гай, О. Джура,

О. Сухомлинська, К. Чорна, Ю. Чухненко, Л. Бабенко, Ю. Глінчук, Т. Недоводєєва, Л. Уварова, О. Якімова та ін.

Проте аналіз історико-педагогічної літератури засвідчив, що проблема виховання милосердя як категорії християнської етики, спроможної підняти моральний дух людини, не була предметом спеціального дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є систематизація теоретичних ідей виховання милосердя і виявлення можливостей їх творчого використання в сучасному навчально-виховному процесі. З огляду на це, основними завданнями дослідження є: з'ясування витоків ідеї виховання милосердя в дітей і молоді у класичній і вітчизняній педагогічній спадщині; аналіз стану порушеної проблеми; окреслення перспектив творчого застосування прогресивних ідей виховання милосердя в сучасних умовах.

Виклад основ матеріалу дослідження. У рамках нашого дослідження необхідно визначити суть самого поняття милосердя. Так, у довідковій літературі милосердя трактується, як готовність допомогти комусь із співчуття чи пробачити когось із почуття людинолюбства, а також розглядається як сама допомога, зумовлена цими почуттями [12, с. 356].

Сучасні науковці тлумачать милосердя як інтегративну моральну якість, що становить єдність знань про необхідність вибачення, безкорисливої допомоги, любові до ближнього й турботи про нього тощо та є основою для розвитку здатності людини до співучасті, співпереживання, душевної щедрості та емпатії [14; 23].

Питання виховання милосердя в історії педагогічної думки розглядалося в тісному зв'язку з вихованням інших категорій християнської етики: толерантності, доброчесності, моральності. Витоки ідеї виховання милосердя слід шукати у глибокій давнині. Встановлено, що давньокитайський філософ Конфуцій (VI-V ст. до н. е.), який на перший план вивів людину, шукав її цінність у моральній сфері, центральними категоріями якої для нього були «любов до людини» та «милосердя». Смысл поняття милосердя («жень») Конфуцій пов'язував із людинолюбством і гуманністю [18, с. 4; 22].

Цікавою є також ідея давньогрецького філософа Платона про виховання добра, бо саме добро є віддзеркаленням душі людини. Крім того, Платон розмірковував про окремі частини людської душі, зокрема про любов, дружбу тощо. Першоосновою добра філософ уважав любов, яка породжує дружбу, учить м'якості у стосунках з оточенням, викорінює грубість і зупиняє злість [15, с. 21–22].

Розкриваючи шляхи формування в молоді милосердя, римський мислитель Сенека особливу увагу звертав на необхідність розвитку милосердя та людяності у стосунках між вихователем і вихованцем. Він уважав, що кожний член суспільства, а особливо вихователі, повинен постійно виявляти свою прихильність до оточення не тільки словами, а й реальними справами, ставитися зі співчуттям до чужої біди [19, с. 351].

Принципи християнської етики також сповідував римський імператор М. Аврелій, який не переставав проповідувати покірне доброзичливе ставлення до людей, навіть і до ворога. «Люби людський рід. Скоряйся Богу», – наголошував він. На думку М. Аврелія, слід любити навіть тих людей, які з великою ймовірністю на цю любов не заслуговують. Тобто потрібно виявляти толерантність у ставленні до інших заради милосердя на землі. Мислитель зазначав, що істинно чиста душа ніколи не поверне на шлях помсти й порівнював таку людину з джерелом, яке завжди залишається «чистим і прозорим», як би його не намагалися забруднити [1, с. 157].

Глибока гуманістична ідеологія криється в багатій теоретичній спадщині педагогічної думки України. У своїх творах староукраїнські автори закликали молодь жити відповідно до норм християнської моралі, цілеспрямовано засвоювати такі цінності, як доброчесність, милосердя, справедливість тощо.

Аналізуючи спадщину періоду Київської Русі, доцільно згадати видатні пам'ятки стародавньої літератури – «Слово про закон і благодать» та «Ізборники Святослава». Так,

автор «Слова...» Київський митрополит Іларіон розвивав ряд моральних ідей, серед яких важливою є думка про виховання шанобливого ставлення до оточення, затвердження норм християнської моралі, ставлення до іншої людини з братською любов'ю, дотримання доброчесного способу життя [3, с. 198].

Видатною пам'яткою цього періоду в контексті нашого дослідження слід вважати також «Повчання дітям» В. Мономаха, у якому великий князь Київської Русі формулює ідеї добра, справедливості, заповідаючи ці основоположні категорії людського буття своїм дітям й онукам. Учиння В. Мономаха закликала молодь поважати людей, захищати слабких, любити й берегти Вітчизну [3, с. 165].

В епоху Середньовіччя гуманістичні ідеї слугували засобом боротьби проти несправедливості. Так, видатний богослов і філософ Середньовіччя Фома Аквінський започаткував традицію, що вкорінилася у філософії Нового часу. В епоху Середньовіччя його творчість означала переворот у мисленні та світосприйнятті і, відповідно, мала вплив на розвиток наукової думки й в Україні. Так, Ф. Аквінський уважав, що смисл любові полягає в тому, що той, хто любить, бажає добра тому, кого він любить. А «істинна любов», на його думку, в тому, щоб від чистого серця бажати блага іншому [2, с. 385].

Аналізуючи розвиток виховання в період пізнього Середньовіччя, ми виявили, що вільнолюбні погляди західних гуманістів, які інтенсивно поширювалися в цей період на українських землях, відповідали традиційним духовним цінностям українського народу. Видатними діячами того часу були М. Смотрицький, П. Могила, Й. Борецький та інші, які виховували в молоді поряд із національними ідеалами високі загальнолюдські цінності, насамперед, милосердя та взаємодопомогу.

Також доцільно звернутися до творчого доробку європейських науковців із питань виховання милосердя в молоді. Цей інтерес зумовлений тим, що виховна думка періоду Ренесансу мала тенденції розвитку, співзвучні з вітчизняною, а тому значно вплинула на педагогічні ідеї виховання гуманізму в Україні.

Великий внесок у розвиток виховання в молоді милосердя зробив М. Монтень, який у своїй книзі «Досліди» у розділі «Про жорстокість» щиро захоплювався доброчесними людьми стоїчної та сократівської чеснот. А цінність істинної доброчинності мислитель убачав у легкості її виконання й отриманні задоволення від цього. Кожний прояв доброти радує благородне серце, констатував М. Монтень і додавав, що коли робиш добро для інших, то

сам відчуваєш радісне задоволення й пишаєшся своїм учинком [11].

До історичної епохи, коли ламаються всі соціальні та духовні настанови Середньовіччя й коли буржуазний лад прийшов на зміну феодальному, належать і такі видатні педагоги, як Я. А. Коменський, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці. У їх творчості найбільш яскраво та послідовно виражені передові ідеї того часу, які істотно вплинули на розвиток вітчизняної думки.

Зокрема значний інтерес у рамках дослідження становлять ідеї великого педагога-гуманіста Я. А. Коменського, який сповідував виховання молоді на засадах гуманістичних цінностей. Він уважав, що школа повинна стати джерелом формування людей-гуманістів, а це перетворює її на «майстерню гуманності», де діти виростають справжніми людьми. А поняття про школу як майстерню гуманності передбачало, насамперед, таку роботу вихователів, яка забезпечує розвиток у молоді кращих якостей особистості. Причому ідея видатного педагога про необхідність «зробити людей мудрими розумом, доброзичливими у своїх діях і благочестивими своїм серцем» [9, с. 9] є наскрізною в усіх його працях. Я. А. Коменський зазначав, що дітей якнайраніше потрібно привчати до прояву любові, до готовності жертвувати своїм заради іншого на його прохання, допомоги за власним бажанням, бо «це і є та сама, істинна християнська чеснота» [9, с. 207].

Свої ідеї щодо провідних пріоритетів у вихованні того часу висловлював видатний український діяч, письменник-полеміст І. Вишенський, який уважав, що людство погрузло у вадах, «поганських хитрощах і настановах», що й призвело до втрати ним благочестя. Мислитель проповідував шлях перебудови суспільства на засадах соціальної рівності та братства через повернення людства до своїх витоків, коли, на його думку, не було несправедливості та експлуатації одних людей іншими. І. Вишенський уважав, що зміст освіти занадто складний для молоді і його треба звести до засвоєння цінностей на основі Псалтиря, Євангелія тощо. Виступаючи за скорочення курсу освіти, мислитель намагався максимально забезпечити його спрямованість на засвоєння дітьми вищих духовних цінностей – вищої премудрості, смиренності, доброчесності, щедрості, милосердя, беззлобності [5, с. 35].

Серед тих, хто наголошував на природній доброті людини як на початковому принципі, який суспільство ламає, був філософ XVIII століття Ж.-Ж. Руссо [17, с. 10]. У «Листах про мораль» він проголошував силу природної доброти людини, відповідно до якої пропонував

виховувати молодь. Його твір «Юлія, чи Нова Елоїза» став трактатом про виховання людських почуттів на основі гуманізму, дбайливого ставлення до природи людини [8, с. 196].

Великий французький гуманіст закликав людей бути людьми, бо вважав це за перший обов'язок. Саме тому милосердя потрібно проявляти до будь-кого, незважаючи на стан, місце чи вік, зі співчуттям ставитися до горя людини, ставити себе на місце тих людей, які потребують допомоги тощо, тобто керуватися принципами християнської етики [17, с. 77].

Просвітники, розвиваючи античне вчення про природу та людину, намагалися довести, що знання й гуманістичні цінності здатні повернути суспільству втрачені моральні ідеали, які вважали апріорі природними. У світлі гуманних прагнень А. Дістервег вважав за потрібне виховувати молодь у душі єдності з усім родом людським на засадах «гуманності й діяльності, здатної до самопожертвування, людської любові» [7, с. 243]. Він прагнув до того, щоб уся німецька молодь виховувалася в душі єдиних ідей християнства, які йому уявлялися зразком гуманності та високих моральних начал. Хоча християнство намагалося звільнити людство від егоїзму в усіх його проявах, зв'язати узами єдності та любові, А. Дістервег виступав проти повної опіки церкви над школою і насадження релігійного фанатизму. На його думку, у кожному індивідумі, у кожній нації треба виховувати гуманний образ мислення, прагнення до благородних загальнолюдських цілей. Першою сходинкою в досягненні цього є повага до чужої особистості, другою – підтримка її людських і національних цілей на основі взаєморозуміння та злагоди, а третьою – об'єднання з нею і всіма націями для досягнення загального призначення людства. А воно полягає у «вихованні благородної людяності в національному прояві та індивідуальній формі» [7, с. 237].

Гуманістичні ідеї західноєвропейських мислителів у XVI-XVIII ст. все більше поширюються і в Україні. Українська школа розвинула гуманістичні ідеї Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці й поставила їх на справді наукову основу. Так, провідні вчителі братських шкіл С. Зизаній, К. Ставроцький, Ф. Прокопович, С. Полоцький та інші у своїй педагогічній практиці не тільки навчали основ діалектики, а й порушували більш глибокі філософські проблеми, пов'язані з основними категоріями християнської етики [10, с. 131].

У XVIII ст. в Україні утверджується система навчально-виховних закладів, у яких переважають гуманістичні принципи роботи. Незважаючи на несприятливі історично-соціальні умови розвитку культури й освіти на 99

українських землях, загалом епоха українського Просвітництва характеризувалася інтенсивним розвитком педагогічної думки. Так, особливо почесне місце в плеяді видатних мислителів того часу, які сповідували принципи християнської етики, належить Ф. Прокоповичу. Будучи православним священиком, він, як освічена людина, зумів вчасно зрозуміти, сприйняти прогресивні ідеї західного Просвітництва й спрямувати свої зусилля щодо їх реалізації на Батьківщину. Великий теоретик і видатний педагог-практик уважав, що добро, доброта, милосердя є природними станами людської душі, у них концентруються кращі сторони людства та його життєдіяльності. Тому у стінах організованої ним школи Ф. Прокопович намагався поєднати сувору дисципліну з шанобливим ставленням до кожної особистості та міцним засвоєнням провідних православних цінностей, серед яких виділяв сміливість і доброту. А користолюбство, зажерливість, марновірство, лицемірство та інші він називав страшними гріхами. Розглядаючи поняття «покірливість», мислитель зауважував, що вона може бути різною: справжньою чи придворною. Тому сповідував виховання першої в молодій людині, а лицемірну покірливість уважав «лютим лиходійством» [16, с. 31].

Відомий суспільний діяч того часу С. Полоцький обстоював думку про те, що людина не народжується з готовими моральними якостями, а набуває їх у процесі виховання [3, с. 332]. Просвітник уважав, що цей процес повинен сприяти формуванню в молодого покоління смиренності, потягу до добрих справ, милосердя, любові до ближнього [10, с. 72].

Серед видатних просвітителів XVIII ст. найпочесніше місце належить Г. С. Сковороді. Філософ, письменник, педагог Г. Сковорода вважав за необхідне допомогти молодій людині відшліфувати свої життєві цілі, залучити її до прогресивних гуманістичних цінностей, серед яких милосердя, чесність, доброта, гідність, дружба та інші. У «Байках Харківських» він писав: «...милосердя, великодушність, справедливість, постійність, цнотливість ... Ось ціна наша і честь!» [20, с. 58].

У контексті нашого дослідження доречно згадати й про прогресивні ідеї таких відомих суспільних діячів, педагогів і письменників XIX–першої половини XX століття, як В. Каразін, І. Котляревський, М. Шашкевич, Т. Шевченко, М. Костомаров, О. Потебня, К. Ушинський, І. Горбачевський та інші, що мали істотний вплив на розвиток гуманістичного виховання. Їх твори й нині допомагають засвоїти молоді найкращі християнські цінності українського народу, а головне, жити та діяти відповідно до них. Просвітники закликали народ до активної

боротьби проти зла та соціальної несправедливості, водночас виступаючи за відродження добра, милосердя й терпимості.

Великий педагог-гуманіст К. Ушинський уважав, що духовний розвиток, духовне виховання людини зокрема й народу взагалі здійснюється не лише школою, а кількома великими вихователями: природою, життям, наукою і релігією. Їх уроки розкривають душу людини тільки тоді, коли душа ця хоч скільки-небудь до того готова. Педагог підкреслював значний вплив церкви на народ, яка звертається до безпосереднього почуття людини й зачіпає її дух. Разом із тим, К. Ушинський сповідував ідеї розвитку народної школи, яка б відкривала душу й серце народу [22, с. 56–58].

Великий унесок у виховання милосердя у школярів-підлітків зробив і видатний педагог другої половини XX століття В. Сухомлинський. Він був переконаний, що всі моральні принципи життя, насамперед, передбачають співчутливе, шанобливе ставлення людей один до одного, яке має виявлятися в конкретних справах.

Основою колективу великий педагог-гуманіст уважав почуття турботи про інших, яке формується тоді, коли особистість віддає усі свої духовні сили заради радості й щастя тих, хто її оточує. Завдання вихователя тут полягає в тому, щоб пробудити в дитини здатність переживати найвищу людську радість від усвідомлення того, що вони дали, створили, зробили щось хороше, потрібне, корисне людям. В основу методики виховання В. Сухомлинського було покладено такі принципи, як: любов до ближнього; взаємодопомога; радісне сприйняття успіхів іншої людини, тактовне ставлення до самолюбства іншого; толерантність щодо іншої особи; чуйність щодо неї тощо [21, с. 5–8].

Зазначимо, що вивченню проблеми сталості у моральних питаннях у другій половині XX століття також приділялася досить серйозна увага. Зокрема вивчаючи, у чому саме криються причини розходження між словом і ділом у дітей, науковці дійшли висновку, що, насамперед, це пов'язано зі старими звичками, недостатнім почуттям відповідальності, імпульсивністю, слабкістю сили волі та характеру, недостатньому розвитку таких гуманних почуттів, як милосердя, доброта, людяність тощо.

Так, наприклад, Г. Гавриловець упевнена, що гуманізм вбирає у себе породжений ще в античному світі принцип альтруїзму. Тобто ідеалом є турбота особистості насамперед про благо тих, хто її оточує. Науковець виділяє такі якості, властиві гуманному ставленню до людини, як: постійна концентрація уваги на людині; співчуття іншому; орієнтація на позитивне в людях; ініціатива в боротьбі з

егоїстичними формами поведінки; подолання індивідуалістичних мотивів у власній поведінці; глибоке задоволення від безкорисливої турботи про людей [6, с. 10].

Педагоги другої половини ХХ століття підкреслювали, що з метою виховання милосердя, стосунки з дітьми слід будувати на основі доброзичливості та довіри, створювати атмосферу згуртованості та взаємодопомоги, тоді вони у складній ситуації завжди будуть керуватися принципами братерства, людяності й поваги до особистості.

Науковець Г. Онищенко слушно зауважує, що навіть у несприятливих умовах учитель, використовуючи наявні можливості, здатний до виховання в учнях таких гуманних якостей, як чуйність і милосердя, що підтверджується досвідом таких великих педагогів-новаторів, як А. Макаренко і В. Сухомлинський, які процес виховання починали з самих себе, адже розуміли, що саме взаємини вчителя з людьми, гуманізм його переконань і вчинків і є основою виховної роботи з учнями [13, с. 13].

Зазначимо також, що у процесі спілкування виникає духовна спільність вихователя й вихованця, що теж сприяє вихованню в молоді милосердя та інших гуманних почуттів. Тому наставник має володіти такими якостями, як орієнтація на позитивне в учні, увага, пам'ять, спостереження, уміння співпереживати й обирати оптимальний спосіб поведінки щодо іншої людини.

Саме у процесі спілкування дитини й дорослого в центрі уваги опиняється особистість дитини, її унікальність, що створює сприятливі умови для виховання гуманістично-орієнтованої особистості, утверджує гуманістичні начала в людині, допомагає формувати її моральні почуття й моральну свідомість.

Вихованню милосердя в сучасних підлітків сприятимуть і запропоновані Ш. Амонашвілі уроки спілкування, заняття ввічливості, школа людяності, які вчать дітей мовленнєвому етикету, вмінню говорити привітно, бути чуйним і ласкавим, проявляти милосердя та доброту щодо інших людей [4].

Як відомо, особистість учителя завжди відігравала важливу роль у процесі виховання милосердя. Науковці акцентують увагу на тому, що прояв любові до інших, здатність робити добрі вчинки, розуміння того, що людина є головною в системі цінностей суспільства – провідне виховне завдання, що постає перед учителями сучасної основної школи.

Сучасні педагоги солідарні з педагогами-гуманістами у тому, що вихованню милосердя сприяє спілкування учителя й учнів на гуманістичних засадах, створення під час занять дружньої та доброзичливої атмосфери, дотримання принципів християнської етики, прояв поваги до учнів, що є ознакою демократичного стилю виховання, характерного для молоді незалежної держави.

Висновки. Позитивні набути класичної та вітчизняної педагогіки в питанні виховання в молоді милосердя необхідно творчо використовувати в умовах сучасного українського державотворення: більш активно залучати дітей до громадських організацій; формувати в молоді почуття відповідальності, милосердя; надавати шефську допомогу в рамках молодіжних організацій тим категоріям громадян, які її потребують.

Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо в дослідженні проблеми виховання інших гуманістичних цінностей, закладених у християнській етиці, у рамках вищих навчальних закладів з опорою на національні цінності українського народу в ХХІ столітті.

Список використаних джерел

1. Аврелий М. Размышления. В чем наше благо? / [М. Аврелий, Эпиктет, В. Петухова, В. Горенштейн]. – М.: Рипол Классик, 2010. – 413 с.
2. Аквинский Ф. Сумма против язычников / Ф. Аквинский. – Долгопрудный: Вестком. – Кн. 1. – 2000. – 463 с.
3. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского Государства XIV – XVII вв. / Сост. С. Бабишин, Б. Митюров]. – М., 1985. – 367 с.
4. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш. А. Амонашвили – Минск: Университетское, 1990. – 560 с.
5. Вишенський І. Твори / І. Вишенський, В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.
6. Гавриловець К.В. Воспитание человечности: Книга для учителя / К. В. Гавриловець. – Минск: Нар. асвета, 1985. – 183 с.

References

1. Aurelius, M. (2010). *Meditations. What is our benefit?* Moscow: Ripol Classic. [in Russian].
2. Aquinas, F. (2000). *Sum against the pagans. Dolgoprudnyi: Vestkom.* [in Russian].
3. *Anthology of pedagogical thought of ancient Russia and Russian State in XIV – XVII centuries.* (1985). [Authors. S. Babishin B. Mituirov]. Moscow. [in Russian].
4. Amonashvili, Sh. A. (1990). *Personal and humane basis of pedagogical process.* Minsk: Universitetskoe. [in Russian].
5. Vyshens'kyi, I. (1986). *Oeuvre.* Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
6. Gavrillovets, K. V. (1985). *Up-bringing of humanity: Teacher's Book.* Minsk: Nar. asveta. [in Russian].

7. Дистервег А. Избранные педагогические произведения / А. Дистервег – М.: Гос. уч.-пед. изд., Мин. просвещения РСФСР, 1956. – 374 с.
8. Коменский Я. А. Педагогическое наследие / [Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци]. – М.: Педагогика, 1987. – 416 с.
9. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори / Я. А. Коменський. – К.: Радянська школа, 1940. – Т. 1: Велика дидактика – 248 с.
10. Мітюрів Б. Елементи сенсуалізму й гуманізму в творах учителів братських шкіл XVI – XVII ст. / Б. Мітюрів // Педагогіка. – К.: «Радянська школа», 1966. – Вип. 4. – С. 129 – 140.
11. Монтень М. Опыты: в 3-х книгах / М. Монтень. – М.: «РИПОН КЛАССИК», 1997. – Т. 3. – 631 с.
12. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка / С. Ожегов, Н. Шведова. – М.: ООО «А ТЕМП», Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова, 2007. – 944 с.
13. Онищенко Г. Вчитися доброти, або як допомогти учням засвоїти норми гуманності / Г. Онищенко // Рідна школа. – 1991. – № 11 /746/. – С. 13-17.
14. Ощепкова Л.С. Педагогические условия воспитания и развития милосердия у младших школьников: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Ощепкова Любовь Серафимовна. – Пермь, 2001. – 181 с.
15. Платон «Пир» Платона. О любви / Платон. – [2-е изд.]. – СПб.: Б.и. – 80 с.
16. Прокопович Ф. Христовы о блаженстве проповеди толкование / Ф. Прокопович. – СПб., 1922. – 217 с.
17. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 1. – 652 с.
18. Семененко И.И. Милосердие в конфуцианском учении / И.И. Семененко. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
19. Сенека Л. А. Моральні листи до Луція / Л.А.Сенека. – К.: Основи, 1999. – 603 с.
20. Сковорода Г.С. Байки Харківські. Афоризми / Г.С. Сковорода. – Харків, 1972. – 191 с.
21. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – К.: «Радянська школа», 1988. – 272 с.
22. Ушинский К.Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т.: Проблеми російської школи: / К.Д.Ушинський, В.М.Столетов, О.І.Піскунов. – К.: Радянська школа, 1983. – Т.2. – 359 с.
23. Шутова В.А. Педагогические условия воспитания милосердия у детей младшего школьного возраста: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.06 / Шутова Виктория Александровна. – Смоленск, 1999. – 214 с.
7. Diesterweg, A. (1956). *Selected pedagogical works*. Moscow: State educational and ped. ed., Ministry of Education of RSFSR. [in Russian].
8. Komensky, J. A. (1987). *Pedagogical heritage*. Moscow: Pedagogika. [in Russian].
9. Komensky, J. A. (1940). *Selected pedagogical works*. Kyiv: Radyans'ka shkola. Great didactics. [in Ukrainian].
10. Miturov, B. (1966). *Elements of sensualism and humanism in the works by the teachers in common schools in XVI – XVII centuries*. Pedagogy. Kyiv: Radyans'ka shkola. [in Ukrainian].
11. Montaigne, M. (1997). *Experiments: in 3 books*. M. Montaigne. Moscow: "RIPON CLASSIC". [in Russian].
12. Ozhegov, S., Shvedova, N. (2007). *Thesaurus of the Russian language*. Moscow: LLC "A TEMP", Russian Academy of Sciences, V.V. Vinogradov Russian Language Institute. [in Russian].
13. Onishchenko, G. (1991). *Learn kindness or how to help pupils to know the norms of morality*. Ridna school. 11/746. 13-17. [in Ukrainian].
14. Oshchepkova, L. S. (2001). *Pedagogical conditions of education and development of mercy in primary school children: thesis for the degree of Candidate of pedagogical sciences: 13.00.01*. Perm'. [in Russian].
15. Platon "Feast" of Plato. About love. St. Petersburg.: B. i. [in Russian].
16. Prokopovych, F. (1922). *Interpretation of Christ preaching the blessedness*. St. Petersburg. [in Russian].
17. Rousseau, J.-J. (1981). *Pedagogical works: in 2 volumes*. Moscow: Pedagogika. [in Russian].
18. Semenenko, I. (1989). *Mercy in the Confucian doctrine*. Moscow: Znanie. [in Russian].
19. Seneca, L. A. (1999). *Moral letters to Lucius*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
20. Skovoroda, G. S. (1972). *The Fables of Kharkiv. Aphorisms*. Kharkiv. [in Ukrainian].
21. Sukhomlinsky, V. A. (1988). *The heart given to children*. Kyiv: Radyans'ka shkola. [in Russian].
22. Ushins'kyi, K. D. (1983). *Selected pedagogical works: in 2 vol.: Problems of Russian School*. Kyiv: Radyans'ka shkola. [in Ukrainian].
23. Shutova, V. A. (1999). *Pedagogical conditions of mercy education in children of primary school age: thesis for the degree of Candidate of pedagogical sciences: 13.00.06*. Smolensk. [in Russian].

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:
Скриль Оксана Іванівна
 Харківський національний
 університет імені В.Н. Каразіна
 майдан Свободи 4, Харків,
 61022, Україна
 doi:10.7905/нвмдпу.v1i12.832

Надійшла до редакції: 05.05.2014 р.
 Прийнята до друку: 23.05.2014 р.